

XIII – XIV. Yüzyıllarda Yaşamış, Arap Dili Ve Belagatı Alanında alışmış Azerbaycanlı Alimler Ve Eserleri

İntikam MAMMADOV*

Öz

XIII. yüzyılın ilk yıllarında vuku bulan Moğol saldırıları tüm Orta Doğu ile birlikte Azerbaycan'ı da etkisi altına alır. Bu saldırılar sebebiyle XIII. yüzyılın ortalarına kadar İslam coğrafyasının diğere bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da siyasi, ekonomik, ilmi ve kültürel faaliyetlerde bir durgunluk yaşanır. XIII. yüzyılın ikinci yarısında ise durum tamamen değışir. Birçok ilim adamı Moğol saldırılarından sonra kurulan İlhanlı ve Memlüklerin koruması altında ilmi, kültürel faaliyetlerini devam ettirir.

XIII – XIV. yüzyıllarda siyasi ve sosyal ortamın da olumlu olması neticesinde Azerbaycan'da değışik ilim dallarında alimler yetişmiş, dini, edebî ve fenni eserler telif edilmiştir. Bu dönemde yaşayan alimler hadis, fıkıh, tefsir gibi İslami ilimlerde yüksek ilmi seviyelere ulaşmanın yanında, tıp, astronomi, kimya ve fizik gibi ilimlerde de eserler vermişlerdir. Söz konusu devirde Azerbaycan'da hem siyasi hem ilmi alanlarda kullanılan Arap dili ve belagatı üzerine de birçok araştırma yapılmış, kitaplar telif edilmiştir. Bu makalede XIII – XIV. yüzyıllarda Azerbaycan'da Arap dili ve belagatı üzerine eser veren bazı alimler ve eserleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Arap dili, İlhanlılar, Memlükler, dilbilim.

* Doktora öğrencisi, Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Gümüşhane, Türkiye.

Elmek: shabranı2009@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9193-8878>.

Geliş Tarihi / Received Date: 01.12.2022
Kabul Tarihi / Accepted Date: 15.02.2023

DOI: 10.30767/diledeara.1243592

Azerbaijani Scholars Who Lived in the XIII – XIV Centuries and Worked in the Field of Arabic Language and Rhetoric and Their Works

Abstract

Mongol attacks that took place in the first years of the 13th century affected Azerbaijan as well as the entire Middle East. Due to these attacks, until the middle of the 13th century, there was a stagnation in political, economic, scientific and cultural activities in Azerbaijan, as in other regions of the Islamic geography. In the second half of the 13th century, however, the situation changes completely. Many scholars continue their scientific and cultural activities under the protection of the Ilkhanids and Mamluks, which were established after the Mongol attacks.

As a result of the positive political and social environment in the XIII - XIV centuries, scholars in different branches of science were trained in Azerbaijan, and religious, literary and scientific works were written. Scholars living in this period, in addition to reaching high scientific levels in Islamic sciences such as hadith, fiqh, tafsir, also produced works in sciences such as medicine, astronomy, chemistry and physics. In the mentioned period, there were made many researches and written many books on the Arabic language and rhetoric, which was used in both political and scientific fields in Azerbaijan. In this article, there will be given information about some scholars and their works who wrote on Arabic language and rhetoric in Azerbaijan in the 13th – 14th centuries.

Keywords: Azerbaijan, Arabic language, Ilkhanate, Mamluks, linguistics.

Extended Summary

The Azerbaijan region was conquered by the Muslims in the first years of Islam, during the reign of the second caliph Omar b. al-Khattab and joined the Islamic State. After that, the geography of Azerbaijan has been turned into one of the centers of Islamic culture and civilization. After the first Islamic conquest, in a period of approximately eight centuries, great Islamic scholars grew up in this region and served the science by spreading to various towns. Some of these scholars stayed in Azerbaijan and some of them went to other Islamic regions and settled there. Scholars who remained in Azerbaijan continued their scientific research and studies in the shadow of the separate states established here. This period continued until the Safavid revolution in the sixteenth century (eighth century Hijri), and after this revolution, Islamic sciences were interrupted and completely disappeared in the following periods.

These scholars, who grew up in Azerbaijan, reached very high scientific levels in Islamic sciences such as hadith, tafsir and fiqh, and they were among the well-known scholars of the time in worldly sciences such as medicine, astronomy, chemistry and physics. Along with all these sciences, Arab linguists and grammar scholars who were trained in this period also contributed to the history of Islamic civilization and science.

Among these periods, the XIII - XIV. Centuries, which came to the fore with the advancement in scientific activities, is one of the time periods that should be the subject of scientific research.

Mongol attacks that took place in the first years of the 13th century affected Azerbaijan as well as the entire Middle East. Until the middle of the 19th century, there was a stagnation in political, economic, scientific and cultural activities in Azerbaijan, as in other regions of the Islamic geography. Due to these attacks, until the middle of the 13th century, there was a stagnation in political, economic, scientific and cultural activities in Azerbaijan, as in other regions of the Islamic geography. In the second half of the 13th century, the situation changes completely. Many scholars continued their scientific activities under the protection of the Ilkhanids and the Mamluks of the same period, which were established after the Mongol attacks.

In the XIII - XIV centuries, scholars in many branches of science were trained in Azerbaijan and wrote valuable works. Scholars living in this period, in addition to reaching high scientific levels in Islamic sciences such as hadith, fiqh, tafsir, also produced works in sciences such as medicine, astronomy, chemistry and physics. In the mentioned period, many researches were made and books were written on the Arabic language, which was a tool for use in both political and scientific fields in Azerbaijan.

In this article, information is given about fourteen linguist scholars who wrote works on Arabic language in Azerbaijan in the XIII - XIV centuries and their works. The related information was generally obtained from Arabic, Persian, Russian and Turkish and other important sources. As we know, there are few studies on scientific-religious works and scholars in the field of Azerbaijan. Undoubtedly, the Russian occupation and the pressures of the Soviet regime played a big role on this. As a result, the number of researchers who could work on the resources in this region, who had the necessary equipment and knew and read Arabic, Persian and Ottoman Turkish, decreased over time. The aim of the study is to give general information about who these scholars are, their life and works, to those who will work in the field of Azerbaijan later, and to prepare the ground for those who will do independent studies later.

Giriş

İslam dinin yayıldığı kültür coğrafyasında ilk olarak akla gelen dil Arapça olduğu için bu coğrafyanın ve kültürün mensubu olan büyük alimler kendi araştırmalarında bu dilin inceliklerine kadar inmeğe çalışmışlar. Müslüman ilim adamları hicri ilk asırdan itibaren şerî ilimlerde elde ettikleri ilerlemelerle beraber bu ilimlerin anahtarı konumunda olan Arap dilinin grameri üzerine çalışmalar yapmış ve çeşitli konularda eserler vermişlerdir. Bu konuda aslen Arap olan alimlerle yanında, Arap asıllı olmayan ilim adamlarının da çalışmaları kayda değer derecede çoktur. Yüksek lisansımı yaptığım zaman seçmiş olduğum “*Orta Çağ Azerbaycanlı Arap Dilbilimcileri ve Eserleri*” konusunu araştırırken birçok Azerbaycan’lı ilim adamının Arap dilbiliminde yazıp bize miras olarak bıraktığı eserlerle tanışmış oldum. Bu alimlerin içerisinde genel olarak İslam aleminde çok az tanınan, özel olarak ise Azerbaycan’da hiç tanınmayan ve lakin bu toprakların yetiştirmiş olduğu çok büyük şahsiyetleri bulmuş oldum. Bu alimler Orta Çağda o zamanın kıt imkanları ile çok büyük eserler telif etmiş ve bize miras olarak bırakmışlardır. Bu eserlerin az bir kısmı araştırılmış, diğer kalan büyük bir kısmı ise araştırmacıları beklemektedir.

Biz bu makalede XIII – XIV. yüzyıllarda özellikle Moğol istilalarından sonra ortaya çıkan istikrar dönemlerinde kurulmuş olan İlhanlılar Devletinin ve bu devletle aynı dönemde var olmuş Memlüklerin şemsiyesi altında yaşamış ve çok değerli eserler vermiş on altı Arap dilbilimcisi hakkında malumat vermeye çalışacağız. Bu alimlerin içerisinde eserleri şimdiki dönemde üniversitelerde araştırma konusu olup ders kitapları olarak okutulan şahsiyetlerle beraber, hakkında çok geniş malumat bulunmayan büyük ilim adamları da vardır. Temennimiz bu araştırmanın ilmi çevreler için faydalı olup, bundan sonraki dönemlerde bu konularda araştırma yapacaklara kaynaklık etmesidir.

III. Yüzyılda Yaşamış Azerbaycanlı Dilbilimciler

1. Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286)

Biyografi kitaplarında Azerbaycan'ın âlimi ve bu bölgenin şeyhi olarak bilinen Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî, meşhur Şâfiî fakihî, müfessir, Eş'arî kelâmcısı ve dilbilimcidir (İbn-i Kâdî Şuhbe 1979: 172). Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda Beyzâvî'nin yüz yıl yaşadığı yazılmaktadır. Bu konuda ilahiyatçı Yusuf Şevki Yavuz'un, İbn Habîb el-Halebî hakkında verdiği bilgi, teyit edilememektedir. Beyzâvî'nin çocukluğu Şiraz yakınlarındaki Beyzâ'da geçer. İlk görevine burada başladıktan sonra, babasının Şiraz kâdilkudâtlığına atanmasıyla, o da Şiraz'a yerleşir ve ilmi çalışmalarına burada devam eder. Bu süreçte Moğol zulmünden kaçarak Şiraz'a sığınan alimlerden dersler alır. Bu sebeple ilim tahsil etmek için bir başka yere gitmeye gerek duymaz. :alışmalarının ardından kısa bir süre sonra Şiraz'da öğrenci yetiştirmeye başlar (Yavuz 1992: 100-103). H. 673/M. 1275 yılında babasının vefat etmesi üzerine Şiraz kâdilkudâtlığına atanır ve bu süre içinde öğrenci yetiştirmeye devam eder (İbnü'l-İmâd el-Hanbelî 1988: 686). Yetiştirdiği öğrenciler arasında Kemâleddin el-Merâgî, Abdurrahman b. Ahmed el-İsfahânî, Çârberdî ve Zeynüddin el-Henkî gibi dönemin meşhur alimleri vardır. Es-Sübki¹, Beyzâvî'nin zahid, abid, salih ve âlim birisi olduğunu söyler. H. 680/M. 1281 yılında Şiraz kâdilkudâtlığından uzaklaştırıldıktan sonra Tebriz'e yerleşir, dersler verir ve aynı zamanda kitap yazmaya devam eder (es-Sübki 1976: 157). Değişik ilim dallarında eser vermesiyle devrinde 'allame' olarak adlandırılmıştır. Beyzâvî tefsir, kelam, fıkıh ve dilbilim üzerine yazdığı eserleriyle tanınmaktadır (Es-Süyûtî 1976: 50). Hakkında birçok şerh yazılan ve bazı kaynaklarda Cârullah ez-Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* isimli tefsirinin muhtasarı olduğu söylenen *Envârü'l-Tenzil ve Esrârü'l-Te'vil*, (Bağdatlı 1951: 463)'i, kelama dair olan *Ṭavâli'u'l-Envâr min Meṭâli'i'l-Enzâr, Mişbâhu'l-Ervâh'i*, Esmâ-i Hüsnâya dair kaleme aldığı *Muntehe'l-Münâ fî Şerhi Esmâ'llâhi'l-Hüsnâ*, (es-Süyûtî, 1976: 157)'sı dilbilime dair İbnü'l- Hâcib'in *Kâfiye* eserinin muhtasarı olarak bilinen *Lübbü'l-Elbâb fî İlmi'l-İ'râb* kitabı, (es-Süyûtî 1976: 50). *Tuḥfetü'l-Ebrâr* ismiyle bilinen

¹ Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübki (ö. 771/1370) İbnü's-Sübki ismi ile tanınan meşhur Şâfiî fakihî ve biyografi yazarıdır. 727 (1327) yılında Kahire'de doğmuş ve ilk eğitimini babası Takıyyüddin es-Sübki'den alarak küçük yaşta Kur'an'ı ezberler. Şam kâdilkudâtlığı görevine tayin edilen babasıyla birlikte 739'da (1338) Dimaşk'a gider ve orada birçok âlimden ders alır. Yeteneği ve çalışması sayesinde fıkıh, hadis, tabakat, usûl-i fıkıh ve Arap dili alanlarındaki çalışmalarıyla öne çıkar. Sübki, 754'te (1353) Şam nâibi Emîr Alâeddin Ali b. Ali el-Mardîni'nin özel kâtipliğine tayin edilir. O, 7 Zilhicce 771/2 Temmuz 1370 Dimaşk'ta vebadan ölür ve Kâsiyün'daki Sübki Türbesi'ne defnedilir (Aybakan 2010: 11-13).

ve Begavî'nin *Meşâbîhu's-Sünne* adlı hadis kitabına yaptığı şerhi, (İbn-i Kâdî Şuhbe 1979: 172) usûl-i fikha dair yazdığı *Minhecü'l-Vüsul ilâ İlmi'l-Usûl*'ü, Şâfiî fikhına dair yazdığı *el-Gâyetü'l-Kuşvâ fi Dirâyeti'l-Fetvâ* (el-İsnevî 1987: 136) isimli eserleri vardır.

Beyzâvî İbnü'l- Hâcib'in *Kâfiye* adlı eserinin muhtasarı olarak bilinen *Lübbü'l-Elbâb fi İlmi'l-İ'râb* isimli kitabında, İbnü'l- Hâcib'in eksikliklerini tamamlayarak dilbilimde kendisinden sonra gelen alimlerin de bu esere şerhler yazmasına sebep olur. Bu eser imam Birgivî'nin şerhiyle birlikte İstanbul'da basılır (Yavuz 1992: 100-103). Beyzâvî 685/1286 yılında Tebriz'de vefat eder ve vasiyeti üzerine Kutbu'ş-Şirâzi'nin yanına defnedilir (İbn Kesîr 2007: 523).

2. Cemaleddin Muhammed bin Abdulkani el-Erdebili. (ö. 647/1249)

Cemaleddin Muhammed bin Abdulkani Orta Çağ'da yaşayan ve Azerbaycan'da tanınan bir Arap dili filoloğudur. Kaynaklarda hakkında pek fazla bir bilgiye rastlanılmaz. Nitekim onun, Azerbaycan'ın Erdebil bölgesinden olduğu ve H. 647/ M. 1249 yılında vefat ettiği bilinmektedir. Muhammed el-Erdebili'nin kaleme aldığı ve meşhur alim Zameşeri'nin *el-Enmuzec* isimli nahiv kitabına şerh olarak yazdığı *Şerhi el-Enmuzec fin-Nehv* isimli eseri o dönemde tanınmış ve genellikle İslam ülkeleri medreselerinde önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır. Kitap üzerine çok sayda şerhler yazılmış ve eser birçok kez basılmıştır (ez-Zirikî 1980: 211).

3. Ebû Abdullah Kâdî Şehâbeddîn Muhammed b. Kâdî Şemseddin Ahmed el-Hôyi eş-Şâfiî (ö. 693/1294)

Şehâbeddîn Muhammed el-Hôyi 14 Şevval 626 (4 Eylül 1229) yılında Dimaşk'ta doğar (el-İsnevî 1987: 41). Babası Ahmet b. Halil b. Sa'âde el-Hôyi'nin âlim olması ve ilimle dolu bir evde doğması onun, küçük yaştan itibaren ilim ile meğul olmasına sebep olur. Babasının ders verdiği Adiliyye Medresesinde okur. Şehâbeddîn Muhammed el-Hôyi, genç yaşında Dimağiyye Medresesinde dersler vermeye başlar. Meşhur tarihçi İbn Kesîr onun hadis ilmini ve ehlini sevdiğini özellikle belirtir (İbn Kesîr 2007: 228). Muhammed el-Hôyi Şam'da yaşayan meşhur alimlerden İbnü'z-Zübeydî'den, Sahavi'den, Ebû'l-Münecca İbnu'l-Letiy'den,

İbnü's-Salâh'dan ve İbnü'l-Mukayyir'den ders alır. Üstün zekası ve akıyla diğer arkadaşlarından farklı olarak küçük yaşlarda bir çok kitap ezberler (ez-Zehebî 1985: 3227). On bir yaşında babasını kaybeder ve sonradan Bağdat, İsfahan ve Horasan'a giderek orada Fahrüddin er-Razi'nin talebesi Kutb el-Mısrî ve Âla et-Tusî'den dersler almaya başlar. Şeyh Şehâbeddîn, fıkıh, akaid, tıp, edebiyat ve dilbilim alanlarında alimdir (İbn Hacer el-Askalânî 1998: 323-324). Meşhur mühaddisler Ömer b. Kerem ve Mahmut b. Mende'den hadis rivayetinde icazet alan Takiyyuddin Ubeyd b. Utbe el-Eserdi ve Ebû'l-Haccac el-Mizzi ondan rivayetler yaparlar. Şeyhin talebeleri arasında Elmeddin Kasım el-Berzeli, Nablusi, Hoteni Alaeddin el-Makdisi ve Cemaleddin es-Sabuni gibi meşhur alimler bulunmaktadır (ez-Zehebî1985: 3227). Şam'ın meşhur muhadisselerinden İmam Mizzi onun büyük bir alim olduğunu ve yirmiye yakın ansiklopedik kitap yazdığını, bu kitapların tefsir, usul, fikh, nahiv, meâni, beyan, matematik, miras, geometri ve diğer alanlar hakkında bilgiler içerdiğini belirtir (İbn Hacer el-Askalânî 1998: 323-324).

O, aynı zamanda meşhur nahiv alimi Yahya b. Abdülmütî'nin *el-Fusûlu'l Hamsûn (Elli Bölüm)* adlı kitabına da şerh yazar. Bunun yanı sıra dilbilimle ilgili *Kifâyetü'l-Mütehaffızı fi'l-Luğa* adlı bir kitap da kaleme alır ve Sa'leb'in *el-Fasih* kitabını manzum olarak yazar (es-Sübki, 1976: 2/50). Şehâbeddîn el-Hôyî, hadis ilminde meşhur alim İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-Hadis* adlı kitabını da manzum olarak kaleme alır (İbn Kesîr 2007: 578). Ayrıca aruz ilminde *Kifayeti'l-Muhit*, *Kitabü'l-Fasih* ve *Kitabü'l-Hibe* eserleri de vardır (ez-Zehebî 1985: 3227).

Yukarıda zikredilen eserlerin yanı sıra onun, pedagoji alanında kaleme aldığı *Ekâlimü'l-Teâlîm* adlı kitabında tefsir, fikh, tıp, geometri ve matematik gibi alanların öğretim metotlarını ele almıştır. Bu kitabın ilk nüshası Paris Milli Kütüphanesinde korunmaktadır (De Slane, 1883-1895: 406).

El-Hôyî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Halef el-Kabisî el-Meâfirî (ö. 403/ 1012)'nin 520 hadisini içeren *el-Mülahhas* adlı eserinin başında yer alan on beş hadisi yorumlar ve gözleri görmeyen birisinin imamlık yapıp-yapamayacağı konusunda *el-Matlabü'l-Asna fi İmametü'l-A'mâ* isimli fikha dair bir kitap kaleme alır. Şehâbeddîn Muhammed el-Hôyî'nin güzel şiirler yazdığı da söylenmektedir (es-Süyûtî 1976: 23-24).

Şehâbeddîn Muhammed el-Hôyî, Memlûkler Devletinde² ilk önce Kudüs'e daha sonra ise Behesne, Halep, Mahelle ve Kahire kadılığına atanır. Kahire de kısa bir dönem kadılık yaptıktan sonra Şam kadılığına getirilir ve burada kadılıkla beraber Adiliyye, Gazzaliye ve diğer medreselerde ders verir (İbn Kesîr 2007: 578). Moğol hükümdarı Hülâgû'nün Dimaşk'ı istilasından (1260) sonra Kahire'ye gider ve orada beş sene kadılık yapar. Şam kadısı Behaeddün ibnü'z-Zeki'nin vefatından sonra ise yeniden Şam'a döner ve burada kâdilkudât olarak çalışır ve dersler vermeye başlar (ez-Zehebî 1985: 3227).

Zamanın büyük âlimleri onu yüksek ahlak sahibi, Allah'ı çok zikir eden, güzel konuşan, mütevazı, selevin itikadı üzerinde olup, âlimleri ve ilim ehlini seven, dindar kişiliğe sahip biri olarak karakterize ederler (İbn Hacer el-Askalânî 1998: 323-324).

Şehâbeddîn Muhammed el-Hôyî, 25 Ramazan 693 (19 Ağustos 1294) yılında Dimaşk'ta vefat etmiş ve Kasiyon dağında, Sefih kabristanlığında, babasının türbesine defin edilmiştir (el-İsnevî 1987: 41).

4. Taceddin Ebû'l-Cevab Musa b. Muhammed eş- Şâfiî el-Merâğî (ö. 693/1294)

Allame Musa b. Muhammed el-Merâğî, Azerbaycan'ın Merâğa şehrinde dünyaya gelir ve sonradan ilim için farklı beldelere gider. Hayatının son devresinde Dimaşk'a yerleşir ve orada vefat eder. Kaynaklarda ne yazık ki hakkında geniş bir bilgiye rastlanılmaz. Meşhur tarihçi ve biyografi alimi İbn Kesîr, onu Ebû'l-Heyavan eş-Şâfiî olarak anlatmaktadır (İbn Kesîr 2007: 577). Abdulkadir Nueymi ve Yusuf b. Tağrîberdî ise onu, Ebû'l-Cavab olarak adlandırır (en-Nuaymî 1990: 20). Taceddin Musa b. Muhammed el-Merâğî, Dimaşk'ın İkbaliyye Medresesinde ders verir ve aynı zamanda dönemin meşhur Şâfiî fakihlerinden, usulcülerinden ve nahiv alimlerinden biri olarak tanınmaya başlar. Fakat günümüzde kaleme aldığı hiç bir eserine ulaşmamaktadır. El-Merâğî, döneminin alimleri tarafından üstün zekası ve geniş kavrayışıyla tanınır. Musa b. Muhammed el-Merâğî, 693/1294 yılında, Dimaşk'ta aniden vefat eder ve Bâb-i Sağır kabiristanında defnedilir. Vefatında, yaşının yetmişine geçtiği bilinmektedir (Tağrîberdî 1979: 752).

² 1250-1517 yılları arasında Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm süren Müslüman Türk devletidir. Mısır'da Eyyûbî ordusundaki Türk asıllı azatlı emirler tarafından kurulan ve Bahrî Memlûkleri (Bahriyye, Birinci Memlûkler; 1250-1382) ve Burcî Memlûkleri (Burciyye, İkinci Memlûkler; 1382-1517) ismiyle tanınan ve iki dönemden oluşan bir devlettir. 1517 yılında Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'in Kahire'yi ele geçirmesi ile son bulur (Yiğit 2004: 90-97).

5. Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el-Çârperdi (ö. 746/1346)

Azerbaycan'ın eski yerleşim merkezlerinden biri olan Arran'ın Çârperd'e (Cârberd) Köyünde, 664/1265 yılında dünyaya gelen Ahmed b. el-Hasen el-Çârperdi, meşhur Şâfiî fakihî ve dilbilim âlimidir. Çârperd'e (Cârberd) köyünün Azerbaycan'ın tam olarak hangi bölgesinde bulunduğu konusunda çeşitli fikirler ortaya atılsa da, şimdiki Karabağ bölgesinin Ağdere şehri taraflarında bulunduğu tahmin edilmektedir. El- Çârperdi, daha sonra ilim tahsil etmek için Tebriz'e yerleşir (es-Süyûtî 1976: 157). Tebriz'de zamanın büyük alimlerinden Kâdî Beyzâvî ve Nizâmeddin et-Tûsî'den dersler alır ve uzun süre onların yanında kalır. Hakkında bilgi veren biyografi alimleri, el- Çârperdi'nin dindar, vakarlı, hayırsever ve devamlı ilimle uğraşan biri olduğunu söylerler (es-Süyûtî 1976: 50). Zamanın meşhur ilim adamlarından Nüreddin Ferec b. Muhammed el-Erdebîlî ve Muhammed b. Abdürrahim el-Meylânî gibi âlimler kendisinden ders alır, meşhur kelim ve dilbilim âlimi Adudüddin el-Îcî ile de bazı konularda tartışmalar yapar (Şener 1993: 230-231).

Ahmed b. el-Hasen el- Çârperdi, Şâfiî fikhına dair Abdülgaffâr b. Abdülkerîm el-Kazvî'nin kaleme aldığı *el-Hâvî* adlı eserine yazdığı şerhi tamamlayamamıştır. Beyzâvî'nin, usûl-i fikha dair yazdığı *Minhâcü'l-Vüşûl* adlı eserinin yorumlanmış biçimi olarak es-*Sirâcü'l-Vehhâc fî Şerhi'l-Minhâc* isimli kitabı, dilbilimde Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in sarfla ilgili *eş-Şâfiye* adlı eserinin yorumlanmış biçimi olan *Şerhu's-Şâfiye* ve aynı müellifin nahiv ilmi ile ilgili *el-Kâfiye* adlı eserinin şerhi olan *Şükûk 'ale'l-Hâcibiyye* isimli eseri, tefsir ilminde Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsiri üzerine yapılmış on ciltten oluşan *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf* isimli bir de hâşiyesi mevcuttur (es-Süyûtî 1976: 157). Bu kitaplarla birlikte el- Çârperdi'nin *el-Muğnî fî 'İlmi'n-Nahv* isimli dilbilme dair kaleme aldığı bir kitabı da vardır. Bu kitabın elyazması Süleymaniye Ktp., Şehzade Mehmed, nr. 100/4'te mevcuttur (İbnü'l-İmâd el-Hanbelî 1988: 112, 626). Kaynaklarda onun, bu kitaplardan başka Hanefî fakihî Burhâneddin el-Mergînânî'nin *el-Hidâye* adlı eserine yazdığı *Şerhu'l-Hidâye* adlı eseri, Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin Hanefî fikh usulünün önemli kaynaklarından olan eserine şerh olarak yazdığı *Şerhu Uşûli'l-Pezdevî* isimli kitabı ve Zemahşerî'nin nahve dair *el-Mufaşşal* isimli eserine İbnü'l-Hâcib'in yaptığı *el-Îzâh* adlı şerhine hâşiye olarak

yazdığı *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mufaşşal* isimli eserlerinin olduğu görür (Hacı Halife 2010: 136). Ahmed b. el-Hasen el- Çârperdi, 746/1346 yılında Tebriz'de vefat etmiştir (es-Süyûfî 1976: 50).

6. Mahmut b. Muhammed el- Arrâni es-Sekînenî

(ö. 734/1333 sonrası)

Mahmut b. Muhammed el- Arrâni Azerbaycan'ın eski yerleşim yerlerinden biri olan Arrân bölgesinde doğmuş ve burada yaşamış nahiv ve sarf âlimlerindedir. Kendisi gibi Azerbaycanlı olan meşhur dilbilimci alim İbnü'l Hâcib'in sarf ilmine dair kaleme aldığı *Şâfiye* kitabına yazdığı bir cildten oluşan "*Şerhü's-Şâfiye*" isimli eseri mevcuttur. Bu kitabı 734/1333 yılında bitirdiğine dair kendi el yazısıyla kitapa not düşmüştür (ez-Ziriklî 1980: 182). Müellif hattı olan bu elyazması Suudi Arabistan Krallığının Riyad şehrinde Melik Suud Kütüphanesinde 2988 numarada kayıtlıdır. Hakkında Medine İslam Üniversitesinde Abdullah bin Muhammed bin Mubarek el-Uteybi tarafından doktora tezi yapılmış ve kitap bu çalışmada incelenmiştir. Daha sonra bu eser Ürdün Hâşimi Krallığının başkenti Amman şehrinde Daru'n-Nuru'l-Mübin kitabevi tarafından 2020 senesinde Rıda Ramadan İbrahim es-Sedani tarafından incelenerek basılır.

Kâtib Çelebi, kitapla beraber el- Arrâni'nin İbnü'l Hâcib'in nahiv ilmine dair yazdığı *Kâfiye* kitabına yaptığı şerh olarak bilinen *Şerhü'l-Kâfiye* isiminde bir kitabının daha olduğunu söyler ve muhtasar bir şerh olan bu eserin çok faydalı bir kaynak olduğunu belirtir (Kâtib Çelebi 1941: 1375).

Bu alim hakkında kaynaklarda çok fazla bir bilgiye ulaşılamasa da onun, XIII-XIV. yüzyıllar arasında yaşadığı ve 1323 yılında hayatta olduğu bilinmektedir. Nitekim, *el-A'lâm* kitabının yazarı Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, onun 734/1333 yılında vefat ettiğini bildirmiştir (Kehhâle 1993: 830).

7. Fahrüddîn Hindûşâh b. Sencer es-Sâhibî en-Nahcivânî

(ö. 730/1330 sonrası)

Hindûşâh en-Nahcivânî XIII-XIV. yüzyılda yaşamış Azerbaycanlı edebiyatçı, dilbilimci, siyaset ve devlet adamıdır. Azerbaycan'ın eski yerleşim

yerlerinden biri olan Nahcivân'ın Gilan³ köyünde doğmuş ve ilk öğretimini burada tamamladıktan sonra Bağdat' gitmiştir. Orada Mustansiriyye Medresesinde okur ve sonra da ders vermeye başlar. Abisi Seyidüddin Mahmut en-Nahcivânî İlhaneliler Devletinin⁴ sarayında hizmet ettiği için kardeşini de oraya aldırır. Hindüşâh en-Nahcivânî İlhaneliler veziri sahib-i divan Alâeddin Atâ Melik Cüveynî ve oğlu Şemsüddin Muhammed'le arkadaş olması sebebiyle "es-Sâhibî" lakabını alır. 1275 yılında Hindüşâh en-Nahcivânî'in abisi Kaşan vilayetine hakim olarak atandıktan sonra o da kardeşinin naibi (yardımcısı) olarak atanır. Hindüşâh en-Nahcivânî hayatının sonlarına doğru Luristan atabeylerinden Nusretüddin Ahmed b. Yûsufşâh'ın (1296-1333) sarayında çalışır ve h.730/ m.1330'da vefat eder (Nesirov 2011: 194).

Hindüşâh en-Nahcivânî edebiyat, nahiv, sözlük ve siyaset bilminde kitaplar kaleme almıştır. Eserlerinden biri *Tecâribü's-Selef* adlı ve Luristan Atabeyi Nusretüddin Ahmed b. Yûsufşâh'a ithafen Farsça yazdığı kitabıdır. (Kâtib Çelebi 1941: 344). Bu kitap aslında tarihçi İbnü't-Tıktakâ'nın tarih, siyaset, devlet idareciliği ve protokol uygulamaları hakkında yazdığı *el-Fahrî (Münyetü'l-fuzalâ' fi tevârihi'l-hulefâ ve'l-vüzerâ)* eserinin Farsça tercümesi ve şerhidir (Terbiyet 1987: 391).

Âlimin edebiyata dair yazdığı *Mevâridü'l-Edeb* ve Farsca şiirlerini topladığı *Divan*'ı önemli eserleri olarak bilinmektedir (Bağdatlı 1988: 598) Hindüşâh en-Nahcivânî, bu eserlerle birlikte dilbilim konularını kapsayan ve aynı zamanda Farsca ve Türkçe sözlük ve gramer kurallarını karşılaştıran *Şihâhu'l-Acem* kitabının da yazarıdır (Nesirov 2011: 194).

8. Şeyh Sefiyüddin Ebû's-Sena Mahmûd b. Muhammed el-Luğavi el-Urmevî (ö. 723/1323)

Şeyh Sefiyüddin Ebû's-Sena ismi ile tanınan Mahmûd b. Muhammed el-Urmevî meşhur dilbilimci ve hadis alimidir. 647/1249'da Kirafe⁵'de doğar. Dedeleri Azerbaycan'ın Urmiye şehrinden buraya göç eder ve bu sebeple Urmevîler

3 Gilan köyü Azerbaycan'ın şimdiki Nahcivan Özerk Cumhuriyetinin Ordubad ilinin Kelenter –Dize köyüne yakın bir yerde yerleşir (Elnur Nesirov 2011: 194).

4 Cengiz Han'ın torunu Hülagu tarafından 1256 yılında kurulup 1295 yılında tamamen bağımsız bir devlete haline gelen İlhaneliler İran, Irak, Mısır, Kafkasya ve Anadolu topraklarında var olup, başkenti Tebriz şehriydi. Bu devlet Hülagû'nun taşıdığı ilhan (il+han = Bölge hükümdarı) unvanına nisbeten İlhaneliler adıyla anılır (Yuvalı 2000: 102-105).

5 Kirafe Mısır'ın Kahire şehrinde Babû'l-Kirafe ismi ile bilinen semtidir.

olarak bilinirler. Mahmûd b. Muhammed el-Urmevî, muhaddis, dilbilimci ve Şâfiî mezhebi fakihî olarak bilinir. (es-Safedî 1998: 367). Hadis ilmi tahsili için çeşitli memleketlere uzun seferler etmiş ve sonunda Dimâşk'a yerleşmiştir. Bu seferler sırasında uğradığı Kahire'de meşhur hadisçiler Necib Abdullatif'den, İbn-i Allak'tan, Fahr el-Horrani ve diğerlerinden, İskenderiye'de İbn-i Dehhan ve İbn-i Fırat'tan hadis dinler. Dimâşk'ta ise Abdulaziz b. Abd'den, İbni Derci'den, İbn-i Tebrezad ve Kindî'den hadis dinler ve İmam Ahmet'in *el-Müsned* eserini Ba'lebek şehrinde İbn-i Allân'a okur (İbn Hacer el-Askalânî 1993: 335). İki defa Hac seferine çıkar ve bu seferlerden dönerken Medine'de kalarak hadis dinler. Şeyh Sefiyüddin Ebû's-Sena hadis ilmi âlimleri nezdinde sika olarak bilinen kişilerdendir ve Mahmut el-Lugavî ismiyle tanınır. Şeyh Mahmut el-Lugavî gençliğinde *Tenbih* kitabını ezberler ve fasih konuşan mütevazı kişiliğe sahip bir insan olarak tanınır (İbnü'l-İmâd el-Hanbelî 1988: 112).

Meşhur İslâm âlimi ve biyografi yazarı İmam ez-Zehebî, onun öğrencilerinden biridir ve ondan hadis dinler (es-Safedî 1998: 368). İmam ez-Zehebî, Mahmut el-Lugavî'nin dilbilim alanında büyük bir kitap yazdığını ve bu kitapta Ezherî'nin⁶ *Tehzib*'ini, Cevherî'nin⁷ *Sihah*'ını ve İbn Sîde'nin⁸ *Muhkemi*'ni topladığını ve bu eseri yazarken çok çalıştığını, bu kitabı Mahmut el-Lugavî'ye okuduğunu söylemesine rağmen ismini belirtmediğini nakleder. Maalesef bu kitaptan elimizde somut bir bölüm kalmaz (ez-Zehebî 1988: 280). Şeyh Mahmut el-Lugavî bu kitapla beraber İbnü'l-Esirin hadis ilmine dair kalemeye aldığı *en-Nihaye* eserine üzerine de bir kitap kaleme alır (İbn Kesîr 2007: 577). Şeyh Mahmut b. Hamid el-Lugavî'nin ölmeden önce unutkanlık hastalığına

6 Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî el-Lugavî eş-Şafii (ö. 370/980) Arap dili alimi, edip ve fakih olarak bilinen Ebû Mansûr el-Herevî 282/895 yılında Afganistan'ın Herat bölgesinde doğar, tahsilini Herat ve Bağdat'ta yapar. Dilbilimde ileri seviyede bilgi sahibi olduktan sonra Şafii fikhıyla ilgilenmeye başlar ve bu mezhepte mümtaz bir konuma yükselir. El-Herevî bununla birlikte hadis ilminde de tanınan bir ravi olarak bilinmektedir. Sözlük olarak yazdığı *Tehzîbü'l-Luğa, ez-Zâhir fi Garibi Elfâzi'ş-Şâfi'i* ve kıraat ilminde kaleme aldığı *Kitâbü Me'âni'l-Kırâ'ât* kitaplarının olduğu bilinmektedir. 370/980 yılında vefat eder (ez-Zehebî 1985: 316).

7 Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) Aslen Horasanlı bir Türk olup ilim talebi için Irak, Şam ve Hicaz'a seferler yaptıktan sonra memleketine döner ve Nişâbur'a yerleşir. Burada dersler vererek kitaplar yazar. Onun, sözlük olarak yazdığı *Tâcü'l-luğa* adıyla bilinen *Şihâhu'l-luğa, es-Şihâh fi'l-luğa* veya kısaca *eş-Şihâh* adlı eseri, aruz ilminde yazdığı *Kitâbü Arâzi'l-Varâka, Kitâbü'l-Kavâfi* ve nahiv ilminde yazdığı *el-Muḥaddime fi'n-Nahv* adlı kitapları vardır. Cevherî 400/1009 yılında evinin damından düşerek vefat eder (ez-Zehebî 1985: 17/81).

8 Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî (ö. 458/1066) İbn Sîde veya Darîr ismiyle bilinen lügatçi, edebiyat ve dil âlimidir. 398/1008 yılında Mürsiye'de (Murcia) doğar ve ilk tedrisini babasının yanında alır. Sonra çeşitli alimlerden Arap dili grameri, mantık, hadis, tefsir ve fıkıh okur ve birçok kitap ezberler. Mürsiye'de çıkan siyasi olaylar sebebiyle Dâniye'ye (Denia) taşınır ve ömrünün sonuna kadar burada kalıp öğrenciler yetiştirmek ve kitap yazmak. Sözlük olarak yazdığı *el-Muhkem ve'l-muḥîṭü'l-a'zam, el-Muḥaşaş* adlı iki kitabı, edebiyata dair *Şerhu müşkili şî'ri (ebiyâtü'l-Mütenebbi* ve hayatını, hocalarını ve okuduğu kitapları anlatan *Urcetü'l-gâmis* ve başka kitaplar kaleme alır. İbn Sîde 458/1066 yılında vefat eder (ez-Zehebî 1985: 144).

yakalandığı söylenir. Hastalığı sırasında dersler vermeye devam eder, ancak derslerinde bu hastalık yer yer nükseder. Hastalık evresinde Hicaz, Mısır, Halep ve Kudüs'e gider ve bu seferlerinde ilim meclislerine katılır (ez-Zehebî 1985: 67). Hicretin 723 yılında (M. 1323) Dimaşk'ın Nuri hastanesinde yetmiş altı yaşında vefat eder ve orada defnedilir (Kehhâle 1993: 335).

XIV. Yüzyılda Yaşamış Azerbaycanlı Dilbilimciler

1. Şeyh Safiyyüddîn Abdulmumin b. Abdurrahim Şirvânî (XIV asır)

XIV. yüzyılda Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinde yaşayan ve burada ders veren Şeyh Safiyyüddîn hakkında kaynaklarda fazla bilgiye rastlanmaz. Onun, zamanın meşhur Şâfiî âlimlerinden olduğu ve ayrıca dilbilim üzerine kitaplar yazdığı ve dersler verdiği de bilinmektedir. Kaynaklarda sadece kız kardeşinin oğlu olan Azerbaycanlı meşhur müfessir ve Şâfiî fakihî Abdulmuhsin b. Abdussamed Hamidüddin Şirvânî'ye⁹, nahiv, mantık ve fıkıh dersleri verdiği bilgisi mevcuttur (es-Sehâvî 1992: 89). Abdulmuhsin b. Abdussamet eş- Şirvânî, onun yanında Konevî'nin Şâfiî fikhına dair yazdığı *Şerhü 'l-Envâr* ve *Şerhü 'l-Hâvî*'sini, nahiv ve mantık kitapları okuduğunu nakleder (es-Sehâvî 1992: 89).

2. Cemâleddin Mehmed b. Muhammed el-Aksarâyî et-Tebrizi (ö. 779/1371)

Kaynaklarda Mehmed b. Muhammed el-Aksarâyî'nin Cemâleddin et-Tebrizi ismi ile tanındığı, Azerbaycan asıllı dilbilimci, edebiyatçı, hekim ve Hanefî mezhebi fakihî olduğu belirtilir. Meşhur biyografi yazarlarından Ömer Rızâ Kehhâle, onun hicri 740 (M. 1339) yılında hayatta olduğunu bildirir (Kehhâle 1993: 830). Âlimin Arap gramerine dair meşhur dilbilim âlimi İsferyâyî'nin¹⁰ *Lübbü 'l-Elbâb fi 'İlmi 'l-İ'râb* kitabına şerh olarak kaleme aldığı *Keşfü 'l-İ'râb* isimli bir kitabı vardır. Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgiye göre bu kitabı hicri 740

⁹ Şeyh Hamüddin Abdulmuhsin bin Abdussamed eş- Şirvânî, Azerbaycanlı meşhur müfessir ve Şâfiî fakihidir. İlk tedrisatını yukarıda hakkında bilgi verilen dayısı Şeyh Safiyyüddin Abdulmumin Şirvânî'den alır ve sonra çeşitli memleketlere seferler ederek meşhur alimlerden fıkıh, hadis, tefsir ve üsul okur. İlim talebini bitirdikten sonra Mekke'ye yerleşir ve burada dersler verir. Öğrencileri arasında tanınan alimlerden Übeydullah bin Ala el-İci, Şemseddin ez-Zeferânî gibi alimler bulunur. 889/1484 yılında Mekke'de vefat eder (Nesirov 2011: 240).

¹⁰ Fadl lakablı Tacuddin Muhammed bin Ahmet el-İsferyâyî'ni Nişâbur ile Cürçân arasında bulunan İsferyâyî'de doğar. Hayatı hakkında çok da bilgiye rastlanılmaz. Dilbilim ve Arap grameri alanlarında kitapları bulunur (Kâtip Çelebi 1941: 1542).

(M. 1339) yılında Şiraz'da tamamlamıştır. Bu kitabın elyazma nüshaları, Rusya Cumhuriyeti Petersburg Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesinde b 1281 ve Süleymaniye Kütüphanesinde Mahmud Paşa bölümünde 369 numarayla kayıtlı olarak mevcuttur (Kâtip Çelebi 1941: 344).

Cemaleddin et-Tebrizi Anadolu'da Karaman vilayetinde meşhur medreselerden olan Medresetü'l-Müselsele'de uzun müddet ders verir ve burada okumak isteyen öğrencilere Cevherî'nin *es-Sihah* kitabını ezbere bilmeleri şartını koyar. Onun allame İbnü's-Sââtî'nin¹¹ *Mecma' i'l-Bahreyn* adlı eserine yazdığı *Hâşiye 'alâ Şerhi Mecma' i'l-Bahreyn* kitabı Hanefi mezhebine ait bir fıkıh kitabıdır (el-Leknevî 1906: 191). Bu kitabın elyazması Paris Milli Kütüphanesinde ve Türkiye'de Manisa İl Halk Kütüphanesinde mevcuttur (De Slane 1883-1895: 406). Cemaleddin et-Tebrizi'nin Cârullah ez-Zemahşerî'nin tefsir ilminde kaleme aldığı *el-Keşşâf* eserine karşılık kaleme aldığı *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf* kitabı ve belâgat ilminde Hatîb Kazvîni'nin¹² *el-Îzâh* eserine karşılık yazdığı *Şerhu'l-Îzâh* kitapları da vardır. Bu kitabın yazma nüshası Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi 34 Fa 1423/1 numarasıyla kayıtlıdır. Onun Şâfî fikhına dair meşhur alim Kâdî Beyzâvî'nin *el-Gâyetü'l-Kuşvâ* eserine karşılık yazdığı *Şerhu Gâyetü'l-Kuşvâ* şerhi kitabı da vardır. Bunlarla birlikte tıbbâ dair kaleme aldığı *Hallü'l-Mûcez* eseri, İbnü'n-Nefîs'in *Mûcezü'l-Kânûn* kitabına karşılık kaleme aldığı bilinmemektedir. O, bu kitapta kendisi hakkında kısa bir bilgi vererek, tıp alanında birçok kaynak okuduğunu ve bu alanı da diğer alanlar kadar derinden bildiğini söyler. Yazar, İbnü'n-Nefîs'in kitabını dört kısma ayırarak hastalıklar, neveleri, tedavi yolları ve ilaçları hakkında bilgiler verir (Himerine 1981: 462-463). Cemâleddin Mehmed b. Muhammed el-Aksarâyî 779/1371 yılında vefat eder (İbnü'l-Fuvatî 1992: 274).

11 Ebû'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Ali b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî (İbnü's-Sââtî) hicretin 651 (M. 1254) yılında Bağdat'ta doğar ve özellikle fıkıh, fıkıh usulü, Arap dili ve edebiyatı alanlarında kendisini yetiştirir ve Bağdat'ın Muvaffakiyye ve Mustansırıyye Medreselerinde müderrislik yapar. Çeşitli ilim dallarında kitaplar kaleme alır. Fıkıha dair kaleme aldığı *Mecma' u'l-Bahreyn* ve *Mülteka'n-Neyyireyn* kitabı, fıkıh üsulüne dair yazdığı *el-Bedî ve Nihâyetü'l-Vüçûl* adlı eserleri vardır. Hicrî 694 (M. 1295) yılında orada vefat eder (ez-Zirikli 1980: 175).

12 Ebû'l-Meâli Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfîî, h. 666 (M. 1268) yılında Musul'da doğar, uzun yıllar Şam'da Emeviyye Camiinde hatiplik yaptığı için "Hatîb" ve "Hatîbü Dımaşk" ismi ile tanınır. Bir süre Mısır ve Şam başkâdlığına yapan Hatîb el-Kazvîni, fıkıh, dilbilim, tefsir ve hadis ilimlerinde dersler verir, özellikle Arap dili ve belâgat dallarında kitaplar kaleme alır. Hicretin 739 (M. 1338) yılında Şam'da vefat eder ve Mekâbirü's-süfiyye kabristanında defnedilir (ez-Zirikli 1980: 192).

3. Felekeddîn Ebû'l-Meâli Abdullah b. Ali et-Tebrizi (ö. XIV. yüzyıl)

Yaşadığı asrın meşhur edibi, dilbilimcisi, düşünürü ve kalamcısı olan Ebû'l-Meâli et-Tebrizi veya Melikü'l-Âla ismi ile tanınan Felekeddin Abdullah b. Muhammed, Azerbaycan'ın eski yerleşim yerlerinden biri ve aynı zamanda başkenti olan Tebriz'de dünyaya gelir. Şehir emirinin akrabalarından olduğundan dolayı Tebriz'in idaresinde de görev yapar. Meşhur tarihçi ve biyografi yazarı İbnü'l-Fuvatî (ö.723/1323), yüksek ahlak sahibi ve büyük bir âlim olan Şeyh Felekeddîn'i, Tebriz'in Mehruse semtinde gördüğünü ve onunla sohbet ettiğini söyler. O, bu görüşmede Abdullah b. Muhammed et-Tebrizi'nin kendisine İlhanlı veziri Reşîdüddîn Fazlullâh'ın¹³ *Tevzuhatü'r-Reşîdiyye* adlı kitabından yola çıkarak bir eser kaleme aldığını ve bu eseri hicretin 700 yılında bitirdiğini söylediğini nakleder (İbnü'l-Fuvatî 1992: 274).

Ömer Rızâ Kehhâle, Kâtip Çelebi'ye istinaden onun, hicretin 700 (M. 1301) yılında hayatta olduğunu, dolayısıyla XIII-XIV. yüzyıllarda yaşadığını söyler (Kehhâle 1993: 263). Felekeddîn Tebrizi'nin meşhur Azerbaycan'lı dilbilimci âlim İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye fi'n-Nahv* adlı eserine karşılık yazdığı *el-Hediyetu ile Helü'l-Kâfiye* adlı eseri vardır. Bu kitabını İlhanlı emiri Hacı b. Muhammed es-Savuci'ye hediye etmiştir (Kâtip Çelebi 1941: 1376). Söz konusu eserle birlikte onun nahiv ve sarf ilmiyle ilgili muhtasar *Devabitü'l-Kâfiye* adında bir kitabı ve *Seadname* adında Fars dilinde bir eseri daha vardır (Bağdatlı 1988: 464).

4. Kafiyüddin Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman et-Tebrizi (ö. XIV. yüzyıl)

XIII-XIV. yüzyıllarda yaşadığı tahmin edilen Kafiyüddin et-Tebrizi Azerbaycan'lı hadis hafızı, tefsir âlimi ve dilbilimcidir. Onun, nahiv ve sarf ilimlerinde kaleme aldığı birkaç kitabı vardır, fakat bunlara ulaşılammıştır (Bünyadov 1979: 2/63). Meşhur tarihçi ve biyografi yazarı İbnü'l-Fuvatî kitabında onun hakkında kısa bir bilgi vererek doğum ve ölüm tarihini yazar. Bu da onların

13 Ebû'l-Hayr (Ebû'l-Fazl) Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh b. İmâdiddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âli et-Tabîb el-Hemedânî, 645/1247 yılında Hamedan'da hekimlikle uğraşan bir Yahudi ailesinde doğar. Sonradan İslâm'ı seçerek İlhanlılar'ın sarayında yüksek görevlerde bulunur, İlhanlı hükümdarları Kazan Han ve oğlu Sultan Olcaytu döneminde vezirlik yapar. Devlet işinde çalışmanın yanında tarih, siyaset ve devlet idaresi ile ilgili birçok kitap yazar. Reşîdüddin Fazlullâh, h. 718/ m. 1318 yılında Sultan Olcaytu'nun zehirlenmesi meselesine karıştığı suçlamasıyla oğlu ile birlikte idam edilir (Özgüdenli 2008: 19-21).

aynı asırda yaşadığına ve İbnü'l-Fuvatî'nin Tebriz'de seferde olduğu zaman onu gördüğüne işaret eder. İbnü'l-Fuvatî, onun, meşhur dilbilimci Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb'den rivayet ettiği bir kitabı olduğu bilgisini de vermektedir (İbnü'l-Fuvatî 1992: 19).

5. Kādî Zeynüddîn Ali b. Rûzbihân b. Muhammed el-Huneçî (ö. 707/1307)

Kādî Zeynüddîn adı ile meşhur Ali b. Rûzbihân Huneçî, Şâfiî mezhebi fakihî, mütekelim ve dilbilimcidir. Ali b. Rûzbihân Azerbaycan'ın Hune şehrinde dünyaya gelmiş ve orada kadılık yapmıştır. Hakkında bilgi veren biyografi yazarı Kādî Zeynüddîn, onun akli ilimlerle nakli ilimleri kaynaştıran alim ve zahid birisi olduğunu belirtir (Şîrâzî1949: 212-213). Ali b. Rûzbihân Huneçî'nin dilbilimde İbnü'l- Hâcib ed-Düveynî'nin kitabına yazdığı *el-Muteber fi Şerhi'l-Muhtasar libni'l- Hâcib* şerhi, *Şukuk âle Kâfiyeti fi'n-Nahv* adlı eseri olduğu rivayet edilir. Onun bu eserlerle beraber yukarıda hakkında geniş bilgi verilen Azerbaycan'lı âlim Kādî Beyzâvî'nin kitabına yazdığı *Şerhü'l-Minhâc li'l-Beydavi* adlı şerhi, *Ecvibetü'l İrâdet ale Kitabi'l-Maḥşûl* ve *Kitabü'l-Kavaid* isimli Arap gramerine dair eserleri mevcuttur (Kehhâle 1993: 443). O, h. 707/ m.1307 yılının Sefer ayında Hune'de vefat eder ve orada defnedilir (Aştîyânî 1949: 213).

6. Ebû'l-Hasan Taceddin Ali b. Abdullah el-Erdebili et-Tebrizi (ö. 746/1345)

Şeyh Taceddin ismiyle tanınan Ali b. Abdullah et-Tebrizi'nin babası Erdebil'li olsa da, kendisi Tebriz'de doğar ve ilk tahsilini burada tamamlar. Seyyid Rükniiddin el-Astrabazi ve Rükni'l-Hedîsi'den nahiv, Kutub eş- Şîrâzî'den üsul, Nizam et-Tusi'den beyan, Sirac Hamza el-Erdebili'den fıkıh, Ala b. Numan el-Havarizmi'den hilaf ilmi tahsil eder. Elvani, Huteni ve Debbusi'den hadis dinler, Kādî Beyzâvî'yle görüşür ama ondan ilim aldığına dair bir bilgiye rastlanmaz. İlim talebi için Bağdat ve Mısır'a gitmiş ve bunun sonucunda çok geniş bir bilgiye sahip olmuştur. Ali b. Abdullah et-Tebrizi uzun süren ilim tahsilinden sonra dersler verir ve fetva işiyle iştigal eder. Bir ay içerisinde talebelerine nahiv ilminde *el-Hâvi* kitabını yedi kere okuttuğu bilinmektedir. Ali b. Abdullah

et-Tebrizi, yaşadığı asırda zengin ilmiyle tanındığı için fıkıh, kelim, matematik ve dilbilimde mühim bir alim olmayı başarır. Ama hadis ilminde çok ileri gidemez. Muasırları tarafından dinî ve ahlakî yönden hayırlı bir alim olarak nitelendirilir ve bu yönünden birçok insan istifade etmiştir. Burhan er-Reşidi ve el-Muhib Naziril-Ceyş gibi alimler, Taceddin Ali b. Abdullah et-Tebrizi'nin talebelerindedir. O, Tebriz'de Husamiyye Medresesinde dersler vermiş ve kitap telifiyle meşgul olmuştur. Şeyhin *el-Hâvi* isimli nahiv kitabına yazdığı şerh ve *el-Kâfi* adlı İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime* kitabına yazdığı ihtisarı mevcuttur. Ali b. Abdullah et-Tebrizi h. 746/ m. 1345 yılında vefat etmiştir (es-Süyûtî 1976: 23-24).

Sonuç

Azerbaycan bölgesi İslam'ın ilk yıllarında, ikinci halife Ömer b. el-Hattâb döneminde Müslümanlar tarafından fethedilerek İslâm Devletine katılır. Bu tarihten sonra Azerbaycan coğrafyası İslâm kültürü ve medeniyetinin merkezlerinden biri haline gelir. Müslümanların fethinden sonra tahminen sekiz asırlık bir zaman diliminde bu bölgede çok büyük İslâm alimleri yetişir ve çeşitli beldelere yayılarak ilme hizmet ederler. Bu alimlerin kimisi Azerbaycan'da kalmış, kimileriye diğer İslâm bölgelerine giderek oralara yerleşmişlerdir. Azerbaycan'da kalan alimler burada kurulan ayrı ayrı devletlerin gölgesinde ilmi araştırma ve çalışmalarına devam ederler.

Makalede ele aldığımız XIII – XIV. yüzyıllarda Azerbaycan coğrafyasında bulunan devletlerden biri de İlhanlılar'dır. İlhanlılar'ın göçebe Moğol devletinden bir Orta Doğu Devletine dönüşmesi, İlhanlı hükümdarı Gazân Han'ın Müslüman olması, bu devletin himayesi altında yaşayan Azerbaycanlı alimlerin ilim ve tahsil hayatında verimli bir kültürel ortamın doğmasına sebep olur. İlhanlılar'ın sağladığı istikrar ve sülh politikaları neticesinde, her alanda olduğu gibi ilim alanında da ilerlemeler kaydedilir. İlerleme kaydedilen ilim dallarından birisi de o dönem için Orta Doğu'da siyasi, ekonomik, ticari ve sosyal alanlarda ana anlaşma dili olan Arap diliyle ilgilidir. Bu dilin öğrenilmesi, öğretilmesi için Arap dili grameri üzerine bir çok çalışmalar yapılır, kitaplar yazılır ve bu sahada büyük alimler yetiştirilir.

Bu alimlerin içerisinde ilmi mirası günümüze kadar ulaşan ve kaleme aldığı eserler üzerine şerhler, talikler, muhtasarlar kitaplar, yüksek lisans ve doktora te-

zleri yazılan meşhur alim, aynı zamanda müfessir ve dilbilimci Abdullāh b. Ömer el-Beyzāvî ile birlikte yine ilmi eserleri araştırılması gereken dilbilimci alim Mahmut b. Muhammed el- Arrāni gibi şahsiyetler vardır. Aynı zamanda bir devlet ve siyaset adamı olan, İlhanlılar sarayında görev yapan Hindūřāh en-Nahcırvānî'nin ve Felekeddin Abdullah b. Muhammed et-Tebrizi'nin ilim dünyasına edebiyat ve dilbilim alanında bıraktığı mirasın daha derinden araştırılması ve gün yüzüne çıkarılması gerekir. Döneminin meşhur şafii fakihlerinden ve yaşadığı bölgenin kadısı olan Kādî Zeynüddin Ali b. Rūzbihān el-Huneçî'nin kaleme aldığı ve kendisi gibi Azerbaycanlı meşhur alim İbnü'l- Hācib ed-Düveyni'nin kitabına yazdığı *şukuk ale Kāfiyeti fi'n-Nahv* eseri gramer ve dilbilim alanında yazılmış nadir ve önemli eserlerden biridir.

Bunların yanı sıra İlhanlılarla aynı dönemde hüküm süren Memlüklerin himayesi altında yaşayan Müslümanların ilmi mirasına çok büyük katkılarda bulunan Kādî řehābeddin Muhammed b. Kādî şemseddin Ahmed el-Hōyî'yi, Al-lame Taceddin Ebü'l-Cevab Musa b. Muhammed el-Merāęi'yi, řeyh Sefiyüddin Ebü's-Sena Mahmūd b. Muhammed el-Luęavi el-Urmevî'yi ve Cemāleddin Mehmed b. Muhammed el-Aksarāyî et-Tebrizi'yi de unutmamak gerekir.

Söz konusu ālimler, Azerbaycan coğrafyasının İřlāmlařmasında, ilmi eserleri ve eğitim hizmetleriyle büyük rol oynamışlardır.

Kaynakça

- Aybakan, Bilal , (2010) “Sübki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 38, İstanbul: TDV Yayınları.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa (1951), *Hediyetü'l-‘Ârifîn, Esmâ'ü'l-Mü'ellifin ve Âşârü'l-Muşannifin* 2, İstanbul: Dâru'l-Ma‘ârif.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa (1988), *İzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* 2, Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Buniatov, Ziya (1980), “Vıdniye Deyateli Azerbaydjana v Soçinenii İbnü'l-Fuvatı”, S. 2, Az SSSR İA Haberleri. s. 33-35.
- De Slane, Mac Guckin (1883-1895), *Catalogue des Manuscrits Arabes*. Paris.
- el-İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdürrahîm b. el-Hasen (1987), *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* 2, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm (1906), *el-Fevâ'idü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Muhammed Bedreddin Ebû Firâs en-Na'sânî, Kahira: Darü's-Seade.
- en-Nuaymî, Ebû'l-Mefâhir Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer (1990.), *ed-Dâris fi Târîhi'l-Medâris* 1, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- es-Safedî, Salâhüddin Halil b. İzziddin Aybeg b. Abdillâh (1998), *A'yânü'l-'Aşr ve A'vânü'n-Naşr* 5, thk. Dr. Ali Ebû Zeyd, Beyrut: Daru'l-Fikir.
- es-Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman (1992), *ed-Đav'ü'l-Lâmi' li-Ehli'l-Ebna'i A'yâni 'Ulemâ'i Karni't-Tâsi* 5, Beyrut: Dâru'l-Cil.
- es-Sübki, Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi (1964), *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ* 2, 8, thk. Mahmud Muhammed et-Tenahi, Abdulfettah Muhammed, Kahira: Dar İhya Kütübü'l-Arabiyye.
- es-Süyûfî, Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebi Bekr (1976), *Buğyetü'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyin ve'n-Nühât* 2, 8, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (1985), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 1, 4, thk. Dr. Beşşar Avar Meruf, Dr. Muhyi Hilal Serhan, Beyrut: Müessesetu'r-Risale.
- ez-Ziriklî, Muhammed Hayrüddin b. Mahmûd (1980), *el-A'lâm*. 1, 6, 7, Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn.
- Himerine, Sami Halat (1981), *Darü'l-Kutubü'l-Zahiriyye, Fihris el-Mahtutat (et-Tıbb ve's-Saydaliyye)* 2, Demeşk: Mucemü'l-Luğatü'l-Arabî.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin (2007), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* 15. thk.

- Dr. Riyad Abdulhemid, Muhammed Hessian Abid. Beyrut: Dar İbni Kesir.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (1998), *Ref'û'l-İşr'an Kuḫâti Mısr*. thk. Dr. Ali Muhammed Ömer, Kahira: Mektebetü'l-Hanaci.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebû's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed ed-Dımaşkî (1979), *Ṭabaḫâtü's-Şâfi'iyye*. Heyderabad: Mektebetü Meclis Dairatu Mearif Osmaniyye fil-Hind.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife (2010), *Süllemü'l-Vüṣûl ilâ Tabakâti'l-Fuḫûl* 1, 2, Kahira: Darül-Kutubi'l-Mısıriyye.
- Kehhâle, Ömer Rızâ (1993), *Mu'cemi'l-Mü'ellifin* 2, 3, 4, Beyrut: Müessesetu'r-Risale.
- Nesirov, Elnur (2011), *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, Bakü: Nurlar.
- Özgüdenli, Osman (2008), "Fazlullâh, Reşidüddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 35, İstanbul: TDV Yayınları.
- Şirâzî, Ebû'l-Kâsım Muînüddîn Cüneyd b. Mahmûd (1949), *Şeddü'l-İzâr fi Haḫti'l-Evzâr'an Züvvâri'l-Mezâr*, thk. Mirza Muhammed Kazvîni, Abbas İkbâl Aştîyânî, Tahran: Matbaatü'l-Meclis.
- Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf (1979), *ed-Delîlü's-Şâfi'ale'l-Menheli's-Şâfi* 2, thk. Fehîm Muhammed Şeltût. Kahira: Mektebetü'l-Hanaçi.
- Terbiyet, Muhammed Ali (1987), *Dânişmendân-ı Âzerbâyecân*, çev. İsmail Şems ve Kafar Kendli, Bakü: Azərbaycan Devlet Neşriyyatı.
- Yavuz, Yusuf Şevki (1992), "Beyzâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 6, İstanbul: TDV Yayınları.
- Yiğit, İsmail (2004), "İlhanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29, Ankara: TDV Yayınları.
- Yuvalı, Abdulkadir (2000), "İlhanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22, İstanbul: TDV Yayınları.